

Az elmúlt évtizedben egy korábban hosszú ideig elhanyagolt terület, a régi angol–magyar kapcsolatok kutatása számos új adalékkal gazdagodott. Különös figyelmet érdemel az a tény, amit Gál István és Kathona Géza mellett e sorok írója is több ízben hangsúlyozott, hogy a XVII. század folyamán sokkalta több magyar peregrinus látogatott el Angliába, mint azt korábban gondoltuk, s bizonyítani tudtuk. Jóllehet még mindig nem állíthatjuk össze az 1750 előtti oxfordi és cambridge-i magyar látogatók, illetve diákok teljes regiszterét, sokat haladtunk előre ebben a tekintetben is. Újabban fontos adalékokat eredményezett a régi cambridge-i kollégiumi számadáskönyvek átnézése; ezeket a kapcsolattörténet kutatói mind ez ideig nem hasznosították, noha számos meglepetéssel szolgálnak.

1694-ben, Bethlen Mihályék látogatása idején Cambridge-ben tizenhat kollégium volt.<sup>1</sup> Ezek közül több, mint tíznek a számadáskönyvét néztem át, de csak hét olyat találtam, ahol az adatok egynél több magyar látogatót tüntetnek fel: a Christ's, Emmanuel, King's, Jesus, a Peterhouse, a Sidney Sussex és a Trinity kollégium archívumában. Csak ezekben a kollégiumokban honosodott meg a szokás, hogy az alkalmi segélyben részesülő külföldi peregrinusok nemzetiségét (és néha nevét is) följegyezzék. A segélyezették listája nagyon vegyes: van köztük szűkölködő olasz utazó, hajótörött francia kereskedő, a Palatinátusból vagy máshonnan menekült protestáns lelkész és a Bibliát litván nyelvre fordító tudós. Az általunk tárgyalt számadáskönyvek tehát nem csupán az egyetemre be nem iratkozott, de annak előadásait hosszabb-rövidebb ideig látogató valóságos diákokról adnak számot, hanem a pénzsűkében levő alkalmi turistákról is. A komolyabb teológusok, vagy más tudósjelöltek rendszerint eleve ajánlólevéllel érkeztek Cambridge-be, tehát hogyha valakiről azt olvassuk, hogy „az alkancellár (rektor) külön ajánlotta” (*He was specially recommended by the Vice Chancellor*) az nemcsak azt jelenti, hogy az illető ajánlólevelével több kollégiumot felkeresett anyagi segélyért, hanem általában azt is, hogy elsősorban a híres egyetem, s csak azután a várható pénzadomány miatt tette meg az utat Londontól Cambridge-ig.

Külön problémát jelentett a számadáskönyvek folyamatossága és a benne szereplő peregrinusok azonosíthatósága (ami persze főleg az írnok kézírásán múlott). Az alább tárgyalt kollégiumok közül négynek (King's, Emmanuel, Jesus, Sidney Sussex) a számadáskönyve megy vissza a XVI. század végére, de például a Trinity kollégiumét csak 1637-ben kezdték rendszeresen vezetni, s a Christ's kollégiumét csak 1609-től, a King's-ét pedig 1612-től néztem át. Az angliai magyar peregrináció különben is igazán csak a század húszas éveiben kezdődik és tart kisebb-nagyobb megszakításokkal a század végéig; ami Cambridge-t illeti, itt az első erdélyi 1617-ben, az első magyar 1623-ban tűnik fel, míg az évszázad utolsó ily módon számon tartott magyar peregrinusáról 1685-ből maradt számadáskönyvi bejegyzés. Az esetek többségében a bejegyzések csupán a nemzetiséget és a kérelmezőnek kifizetett összeg nagyságát adják meg, s a King's College számadáskönyve, az úgynevezett *Mundum Book* az egyetlen, amelyik szinte minden esetben feltünteti a folyamodók nevét is, nyilván azért, hogy amennyiben azok újra a kollégiumhoz fordulnának, csak nyomós indokkal részesülhessenek újra segélyben. A többi kollégium esetében az írások kevésbé következetesek. Az egyes kollégiumok gyakorlata abban is eltér egymástól, hogy minden számadáskönyv más-más címszó alatt

talmaz, köztük is nagy számmal fordulnak elő vallásos elmélkedő gyűjtemények. Különösen jellemző, hogy Johann Gerhard műve a „*Quinquaginta Meditationes...*” több kiadásban és még magyar fordításban is megvan. SZIMONIDÉSZ Lajos: Baraczkay István adománya Msena falu egyházának (1635), MKsz 1941. 41. A könyvanyag 78 kötetből áll, és a legérdekesebb, hogy François Coster Enchiridionját is tartalmazza. HARSÁNYI András: A Rákóczi-könyvtár (1658–1660), MKsz 1913. 239. Nyolcszázhuszonegy kötete között szintén igen sok meditációs művet találunk. Az anyagban Johann David „*Occasio arrepta, neglecta.*” (Antwerpen, 1605) című devóciós munkája is szerepel.

<sup>1</sup> A magyar fordítást Pimát Antal a manierista kegyességi iratok közé sorolta, viszont ő sem minősítette egyértelműen manierista műnek: „A manierista prózastílust is (kiemelés tőlem: T. M.), sikeresen érvényesítő fordítás...”. *A magyar irodalom története*, i. m. 49.

<sup>1</sup> Bethlen Mihály útinaplója 1691–1695. Sajtó alá rendezte JANKOVICS József. Bp. 1981. 95.

tárgyalja az alkalmi kérelmezőknek folyósított segélyt – így amit a King's számadáskönyvében a „Foeda et regarda” rovatban találunk, azt a Christ's *Account Book*-jában az „Expensa forinseca”, a Jesus College *Audit Book*-jában pedig az „Expensae necessariae” címszó alatt kell keresnünk.

A tárgyalt hét cambridge-i kollégiumban 1616 és 1686 között mintegy 117 alkalommal folyósítottak alkalmi segélyt magyar vagy erdélyi (magyar vagy német ajkú) peregrinusnak, akik közül harmincötnek a nevét is ismerjük; e harmincöt között többen voltak, akik többször – kétszer, sőt háromszor – kaptak segélyt ugyanattól a kollégiumtól, illetve egyszer részesültek segélyben, de egynél több kollégium jóvoltából. (Mivel nem mindegyik kollégium tünteti fel a kérelmező nevét, hozzávetőleges becsléssel 50 és 65 közöttire tehetjük azoknak a magyar és erdélyi peregrinusoknak a számát, akik a XVII. században Cambridge-ben jártak és az egyetemről anyagi támogatást kaptak.) Az adakozók listáján a központi fekvésű King's College vezet: 38 alkalommal, a Christ's College 25, a Trinity pedig 22 (feljegyzett) alkalommal nyitotta meg erszényét a rászoruló magyaroknak, az Emmanuel College 16, a Sidney Sussex 11, a Jesus College 4 és a Peterhouse 2 alkalommal adakozott. Ami a segélynyújtás időpontját illeti, szignifikáns „szóródást” állapíthatunk meg. Míg az 1617–42 közötti időszakban a magyar folyamodók (a palatinátusi németekhez, a csehekhez és morvákhoz képest) viszonylag kevesen vannak, teljesen nyomuk vész 1643 és 1656 közt (jóllehet több magyar teológusról tudjuk, hogy ebben az időszakban felkereste Cambridge-t), hogy azután számuk ugrásszerűen felszökjön 1659 és 1672 között, s megint nagyon meggyérüljön 1685-ig. Mint már említettem a század utolsó tizenöt évében magyar kérelmező cambridge-i kollégiumnál már nem is jelentkezik. A magyarok rekordéve 1663, amikor nem kevesebb, mint 24 alkalommal vesz fel segélyt öt különböző cambridge-i kollégiumban 10–12 magyarországi vagy erdélyi peregrinus. Nehéz eldönteni, nagyobb pénzszűkében voltak-e az ekkor itt megforduló magyarok, vagy csak jobban működött a Londonba látogató magyarok kölcsönös tájékoztató szolgálata Cambridge „költsegmegtérítését” megtekintésénél, de tény, hogy az 1662/63-as egyetemi évben, valamint 1663/64 első trimeszterében minden más külföldinél nagyobb számú magyar keresi föl Cambridge-t és tölt hosszabb időt a festői Cam partján fekvő egyetemi városkában.

Vegyük most sorra mindazokat a magyar és erdélyi látogatókat, akiknek neve fennmaradt a régi cambridge-i számadáskönyvekben. Az első nyom 1617-ből származik, amikor is egy „Transylvanus” segélyt vesz fel két cambridge-i kollégiumtól; vélhetően itt száz peregrinusról van szó, hiszen a King's számadáskönyve szerint náluk „egy másik német” társaságában jelentkezik segélyért. Hat évre rá ugyancsak a King's College *Mundum Book*-ja megadja egy Johannes Klau nevű magát „Transylvanus”-nak mondó látogató nevét, aki több ízben kér és kap segélyt. Ez a Klau, mint azt egy alkalmi latin versének aláírásából tudjuk,<sup>2</sup> erdélyi protestáns lelkész volt, aki talán valamelyik németországi egyetemről vándorolt át Angliába. Ezzel a majdnem biztosan német ajkú peregrinussal körülbelül egyidőben egy „szegénysorsú magyar” is kapott pénzt, akit a *Mundum Book* „a teológia bakkalaureatusának” hív – alighanem Csanaki Mátéről van szó, aki, mint más forrásból tudjuk, 1623 nyarán Cambridge-ben tartózkodott.<sup>3</sup> A következő magyar látogató a Christ's College számadáskönyvében bukkan fel: „Valentin(us) Dobrai” 1624 elején részesül segélyben. Dobrai Gácsi Bálint volt sárospataki diák és beregszászi rektor 1622 őszén indult külföldre, ahol is az Odera melletti Frankfurtban, majd (1623-ban) Franekerben tanult.<sup>4</sup> Angliai utazásáról eddig nem volt tudomásunk.

1626-ban egy megnevezetlen magyar „gentleman” kap segélyt a Jesus Collegetől, majd négy évet kell várnunk a következő névre, a Madarasi Jánoséra. Ő 1630 tavaszán kap tetemesebb összeget (£–1–10–00) a King's College-től, alighanem útiköltségre hazafelé; feltehetőleg a Queens' College is támogatta, noha az utóbbi rendetlenül vezetett és gyakran megszakított számadáskönyveiben ennek nincs nyoma. Fennmaradt viszont két Madarasi által dedikált magyar könyv, egy oppenheimeri kiadású magyar biblia és Szenczi Molnár magyar grammatikája, amelyeket a magyar peregrinus

<sup>2</sup> Bodley könyvtár, Oxford, MS Tanner 306, fol. 121. Bejegyzés neki kiutalt pénzösszegekről a *Mundum Books* 24. (1618–24) kötetében.

<sup>3</sup> cf. bejegyzését Johannes Hoffmann albumában: Bodley könyvtár, MS Rawlinson. D. 933 fol. 155.

<sup>4</sup> ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. kiad. Bp. 1977. 679.

1630-ban John Mansellnak, a Queens' College igazgatójának küldött Amszterdamból, illetve Londonból.<sup>5</sup> Talán ő volt az a magyar is, akinek az Emmanuel College pénztára utalt ki egy összeget 1630 április 20-án. A következő magyar neve a Christ's kollégium számadásai között tűnik fel 1636-ban, amikor is „a Hungarian, Vasarhely” kap segélyt. Vásárhelyi Jánosról lehet itt szó, aki 1634-ben matrikulált Leidenben, ahonnan átment Franekerbe, de még ugyanazon év (1636) áprilisában másodszor is beiratkozott Leidenben, s ennek alapján is sejthetjük, hogy időközben Angliában járt, de mivel 1638-ban egyike lett a Tolnai Dali-féle puritán irányzat híveinek, Herepei szerint el kellett látogatnia a szigetországra.<sup>6</sup> Mindenesetre cambridge-i látogatása 1636 elejére, tehát Franeker és a másodszori beiratkozás közé esett, de ha Herepei feltételezése helyes és Vásárhelyi János (aki egyébként nem írta alá az ún. „londoni liga” kötelezvényét) 1638-ban másodszor is áthajózott Angliába, úgy meglehet, hogy ő az a meg-nem-nevezett magyar, aki 1638 folyamán ajánlólevelekkel fölfegyverkezve jelentkezett a King's College-ban, s ott kapott tíz shillinget. Persze az ismeretlen segélyezett éppenséggel lehetett más is, mondjuk maga Tolnai Dali János, akinek a Hartlib-körön keresztül jó kapcsolatai voltak egyes volt cambridge-i tanárokkal (John Stoughton), s aki ezért hazatérése előtt legalább egyszer megfordulhatott Cambridge-ben, noha Stoughton akkor már hosszabb ideje Londonban élt.

A következő megnevezett magyar vándor az 1642-es év második trimeszterében jár Cambridge-ben – őt a *Mundum Books* ide vonatkozó kötete csak mint „James, Hungarus”-t tartja számon, de szerintünk csak azzal a Harsányi Nagy Jakabbal lehet azonos, aki Gidófalvi Jánossal együtt 1641–42 fordulóján érkezik Angliába és Tarczali Pállal együtt még Edinburghot is fölkeresi.<sup>7</sup> A későbbi törökországi követ és brandenburgi diplomata Harsányi angliai tartózkodása különben ugyancsak két leideni beiratkozás közé esik (1640. július 21-e és 1642. október 6-a) s így Kathona Géza helyesen föltételezte, hogy angliai útjára 1642 folyamán kerülhetett sor.<sup>8</sup> Harsányi Nagy Jakab egyébként 1643-ban Lengyelországon keresztül tért vissza Erdélybe.<sup>9</sup>

Mint már említettük, 1643 és 1656 között a cambridge-i számadáskönyvek egyetlen magyar jelenlétét sem mutatják ki az egyetemi városban. Korántsem jelenti ez azt, hogy nem jártak erre felé magyar teológusok, csupán azt, hogy amennyiben ellátogattak ide, el voltak látva elegendő pénzzel. Szerencsi N. Péter például, aki 1641-ben járt Cambridge-ben, ugyanazon év őszén William Sancroftnak írt levelében megemlíti, hogy I. Rákóczi György újabb alumnusokat küld ki hollandiai és angliai tanulásra, akiket jól ellát pénzzel, hogy semmiben se szűkölködjének.<sup>10</sup> Hogy olyan puritán érzelmű teológusok, mint Nógrádi Mátyás vagy Kovásznai Péter, akik ez idő tájt Londonban tartózkodtak, eljutottak-e Cambridge-be, nem tudni, de arról már vannak adataink, hogy 1655-ben, illetve 56-ban Köleséri Sámuel és Érsekújvári Karadi Orbán jártak Cambridge-ben, Köleséri még a Trinity kollégium könyvtárába is bejáratos volt,<sup>11</sup> jöllehet ebben az évben a Trinity számadáskönyve nem tesz említést magyar peregrinusnak nyújtott segélyről.

A következő magyarokra vonatkozó két bejegyzést a King's College számadáskönyvében találjuk: 1659 utolsó trimeszterében két magyar kap itt pénzt. Az egyik egy „Hetzei” vagy „Vetzei” (Vécsei?) Péter nevű magyar, aki török fogságban van, pontosabban onnan szabadságolták, hogy összekoldulhassa váltságdíját, a másik pedig „Nicholas Totzi”, aki csak Técsi Joó Miklóssal lehet azonos, mivel a Trinity College számadáskönyvében is előfordul, de ott már „Tetsi” néven. Técsiről eddig is tudtuk, hogy járt Angliában, hiszen egy onnan keltezett üdvözlő verssel köszöntötte Jászberényi P. Pál *Examen Doctrinae Ariano-Socinianae* (London, 1662) c. művét, de mindeddig

<sup>5</sup> A könyvek közül az első a cambridge-i Queens' College, a második a londoni Westminster College könyvtárában található.

<sup>6</sup> HEREPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. I. Bp.–Szeged 1965. 464.

<sup>7</sup> Vö. ifj. TARZALI Pál, *De vocatione gentium*... c. disszertációjának (Oxford, 1672) előszavával.

<sup>8</sup> ItK 1976. 93.

<sup>9</sup> Lásd bejegyzését L. Möller albumába: Toruń, Książnica Miejska, KM 5.R 8<sup>o</sup>8, fol. 53.

<sup>10</sup> Szerencsi levelét lásd az oxfordi Bodley könyvtárban, *Tanner* 66, fol. 18 alatt.

<sup>11</sup> Vö. ItK 1978. 461. valamint Confessio 1982. 4. 46.

homályban maradt odaérkezésének dátuma. 1659 elején még feltehetőleg Franekerben volt (ott jelent meg *Lilium humilitatis* c. műve), most azonban a cambridge-i bizonyíték alapján úgy tűnik, már 1659 tavaszától-nyaratól Angliában tartózkodott, s mivel újabb hollandiai beiratkozásának nincs nyoma, valószínűleg 1660 és 1662 között Londonban élt.<sup>12</sup>

1660 az angol királyság visszaállításának az éve, de ebben a nevezetes évben a magyar peregrinuskok még elkerülték Cambridge-t. Nem úgy a következő évben, amikor egyszerre három bejegyzést is találunk különböző számadáskönyvekben. Nem tudtuk azonosítani azt a magyart, aki a *Mundum Books* szerint az 1660/61-es tanév utolsó trimeszterében kapott segélyt a King's College-től, s mint „Peter Avezi” van bejegyezve (talán az olvasat „Auezi”, ami „Őzinek” felelne meg?), viszont 1661/62 első, őszi trimeszterében az a „Matheus Harsanius”, aki a Vice Chancellor ajánlólevelével jelentkezik, s kap segélyt ugyanettől a kollégiumtól, egészen biztosan Harsányi Mátyás. Ennek a Franekerben 1658-ban matrikulált ifjú teológusnak angol és latin nyelvű bejegyzése Körmendi Péter emlékkönyvében<sup>13</sup> volt mind ez ideig egyetlen adatunk angliai látogatásáról. Arról, hogy Harsányi Mátyás nem csupán futó vendég volt az angol egyetemi városban, hanem ott hosszabb időt, alighanem 2–3 trimesztert töltött, egy újabb vele kapcsolatos bejegyzés tanúskodik a *Mundum Books* 31. kötetének egy későbbi lapján: 1662 tavaszi trimeszterében újabb, a korábbinál nagyobb segélyt szavaztak meg neki (£1–04–00) mintegy hazatéréséhez való hozzájárulásként („Hungaro-Litterato Academiae hic predicturo”). Mivel Harsányi a Sidney Sussex kollégiumtól is kap segélyt, lehetséges, hogy ő az a veg-nem-nevezett magyar, aki ugyanebből a célből 1662 májusában a Christ's College-ot is fölkeresi, s akinek a Trinity kollégium igazgatójának utasítására az utóbbi kollégiumban is jelentősebb összeget utal ki.

1662 őszén két újabb magyar jelentkezik a King's College-ban, mindketten tetemesebb segélyben részesülnek. „Szombati” azaz Rimaszombati János és Szendrei Ferenc Harsányi Mátyás londoni barátai, s feltehetőleg az ő tanácsára fordulnak ugyanahhoz a bevált segélyforráshoz. Kettejük közül Rimaszombati huzamosabb ideig marad Cambridge-ben. A King's után segélyt kap a Sidney Sussex kollégiumtól is (1662. november 18-án), majd 1663 februárjában (jóllehet az angol szokás szerint 1662-es keltezéssel!) Edward Rambour, az egyetem rektora latin nyelvű menlevelet állít ki számára,<sup>14</sup> körülbelül ugyanebben az időben kérhetett újabb segélyt a King's College-től. Hogy Cambridge-ből hova és mikor távozott, nem tudjuk; mindenesetre újabb leideni beiratkozása 1664 nyarán arra mutat, hogy csak akkor tért vissza Hollandiába. Rimaszombati K. János egyébként a legjelentősebb peregrinuskok közé tartozott: alighanem Sárospatakon tanult, s rövid tanítás vagy vidéki lelkészkedés után indult külföldre, ahol Hollandiában Franeker volt az első állomása, de innen 1659. október 18-i beiratkozása után kb. egy évvel átment Angliába, s 1660 decemberében már az angol fővárosban írt be Horáciusz-idézetet Körmendi albumába.<sup>15</sup> A következő év májusában Londonból folyamodik (Harsányi Mátyással és Szendreivel együtt) segítségért a londoni holland egyházhoz,<sup>16</sup> s csak 1661. július 23-án matrikulál Leidenben. Második angliai tartózkodása, mint fentebb mondtuk, 1662–63-ra esik, ezután már feltehetőleg hazafelé veszi útját. Minden valószínűség szerint ő az a csolti lelkész, aki később Itáliában gályarab, majd Zürichben szívesen látott vendég, Beregszászi István zürichi levelezőpartnere.<sup>17</sup>

Barátja, Szendrei Ferenc sem ismeretlen az angol–magyar kapcsolatok kutatói előtt – szerepel a Zoványi-féle *Egyháztörténeti Lexikonban* és Kathona Géza is említi, mint a Zrínyi Miklóst dicsőítő

<sup>12</sup>Zoványi szerint Técsi további sorsa ismeretlen: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. kiad. Bp. 1977. 625.

<sup>13</sup>Ráday Levéltár, MS K.1.461, fol. 125. A bejegyzés időpontja 1661 januárja, színhelye London.

<sup>14</sup>Jelenleg a manchesteri Chetham Library-ben, jelzete: MS.A.6.77.

<sup>15</sup>Körmendi-album, fol. 118.

<sup>16</sup>J.H. HESSELS (szerk.) *Ecclesiae Londino-Bataviae Archivum*. T.III., P.II., Cambridge 1897. 2451–52.

<sup>17</sup>Vö. GÖMÖRI György, *Beregszászi István „gályarab” lelkész Angliában*. Confessio 1982. 4, 45–49.

1665-ös londoni kiadvány egyik alkalmi költőjét.<sup>18</sup> Az ugyancsak sárospataki végzettségű (de Nagybányán és Debrecenben is megfordult) Szendrei 1661 tavaszától 1665-ig élt Angliában, talán még tovább is; a *Mundum Books*-ból látjuk, hogy 1662 késő őszén Cambridge-ben volt, s itt is maradt barátjával Rimaszombati Jánossal a következő év tavaszáig, amikor aztán visszatért Londonba.

Mint már korábban jeleztük, az 1663-as évben különösen sok magyar zarándokolt el a tudományok cambridge-i fellegvárába. Közük volt egy másik Rimaszombati is, bár Jánosnak aligha rokona: Rimaszombati Mihály, valamint Kisvárdai Lázár János.<sup>19</sup> Rimaszombati Mihály legalább négy hónapot töltött Cambridge-ben, mivel a King's College-től két alkalommal, 1663 téli és tavaszi trimeszterében is kapott segítyt, s véletlenül azt is pontosan feljegyezték, hogy a második segélynyújtást április 22-én szavazta meg a kollégium kormányzótestülete. Ez a két magyar teológus egyébként szintén a tapasztalt utazók kategóriájába sorolható. Rimaszombati Mihály 1633-ban született, nagyváradi, bázeli, heidelbergi és zürichi tanulás után érkezett Hollandiába, ahol végiglátogatta-disputálta az összes egyetemet és alighanem 1662 őszén kelt át Angliába. 1664 júliusában újra Leidenben találjuk, ahol a következő évben teológiai doktorátust is szerzett.<sup>20</sup> Ami Kisvárdait illeti, ő két évvel volt fiatalabb társánál, de vállalkozó szellemű embernek kell tartanunk őt is. Sárospataki tanulás és sátoraljaújhelyi rektorkodás után 1659-ben indult Hollandiába, ahol Franekerben és Leidenben is matrikulált, de 1662 júliusában (lásd a Körmendi-albumot) már Londonban volt, s onnan fogalmazott hosszabb beadványt pár hónappal később a londoni francia egyházhoz.<sup>21</sup> Ebben sanyarú anyagi helyzetét Kisvárdai annak tulajdonítja, hogy patrónusai (feltehetően Erdélyből) a török támadása miatt nem tudnak neki pénzt küldeni. Kéri az egyházat, kölcsönözzön neki pénzt, hogy Cambridge-be mehessen tanulni, amíg pénzt nem kap hazulról. Kisvárdai János beadványa alá „az oxfordi egyetem tagja” címet írja, de ez nem jelenti azt, hogy Oxfordban matrikulált, csupán hogy valamelyes időt már eltöltött azon az egyetemen. Most a cambridge-i számadáskönyvek bizonyítják, hogy a francia egyháztól kapott segítséget valóban cambridge-i tanulásra használta fel, s hogy több kollégiumtól kapott újabb anyagi támogatást: a King's-től kétszer (másodszor 1663 áprilisában), a Sidney Sussex-től és a Christ's kollégiumtól („egy másik erdélyivel együtt”) egyszer. Hazatérése után Kisvárdai sokfelé lelkészkedett, külföldi tanulásából nem tudjuk, húzotte végül, s mennyi hasznot.<sup>22</sup>

Vissza kell térnünk azonban Rimaszombati Mihályhoz, aki, mint láttuk, hosszabb ideig időzött Cambridge-ben. Amikor ugyanis másodszor részeseül a King's College segélyében, rögtön utána felbukkan egy erdélyi peregrinus neve: „Valentino Keepero” vagy „Keepeco” – úgy hisszük, a latinosan írt név dativusa mögött Köpeczi Bálint személye rejtőzik. Annál is inkább, mert 1663 tavaszán a Christ's College számadáskönyvében is szerepel egy „Mr. zSombaty”(sic), valamint egy „Koepius” vagy „Keepius” nevű „Transilvanus”. A Sárospatakon végzett Köpeczi Bálint angliai tartózkodása eddig sem volt ismeretlen, hiszen nemcsak a Hessels-féle gyűjtemény őrizte meg beadványát a londoni holland egyházhoz 1663 májusából, hanem Jászberényi P. Pál két angliai kiadványa elé írt üdvözlő versei is erről tanúskodnak. A jelek szerint Köpeczi, aki magát következetesen „Transilvanus”-nak mondotta, egyenesen Angliába peregrinált, s már itt volt 1662 júniusában.<sup>23</sup> Alighanem jó ismerőse lehetett Jászberényinek, bár egészen biztos, hogy nem volt „a londoni egyetem diákja”, ahogy ezt Herepei egy óvatlan pillanatban állította,<sup>24</sup> hiszen a londoni egyetemet csak a XIX. században alapították. Különbözik Köpeczi, miután 1664 szeptemberében

<sup>18</sup> ItK 1975. 218–225.

<sup>19</sup> De talán rokona volt az a Rimaszombati Márton, aki 1657. ápr. 6-án bukkan föl Oxfordban (lásd a Bodley könyvtár *Liber Admissorum*-ának bejegyzését), majd ugyanaz év augusztus végén matrikulál Franekerben.

<sup>20</sup> ZOVÁNYI, *i. m.* 511.

<sup>21</sup> HESSELS, *i. m.* 2478–79.

<sup>22</sup> Zoványi hallgat Kisvárdai angliai tanulásáról, lásd *i. m.* 321.

<sup>23</sup> Körmendi-album, fol. 111.

<sup>24</sup> HEREPEI János, *Adattár* ... III., Bp.–Szeged 1971. 326.

teológiai doktorátust szerzett Leidenben, hazatért és néhány éven át a sárospataki iskolában működött tanári minőségben.<sup>25</sup>

De a fenti nevek korántsem merítik ki az 1663-as cambridge-i magyar peregrinusok listáját. A Trinity College számadáskönyve szerint például ebben (az 1662/63-as) tanévben *nyolc* közelebről meg nem nevezett magyar és erdélyi kapott anyagi támogatást. Emlékkönyve alapján feltételeztük, hogy köztük volt Körmendi Péter is, aki 1663 június–júliusában töltött itt néhány hetet, valamint két magyar lelkészjelölt-ismerőse, Szécsi P. István és Kocsi Bajcsy András,<sup>26</sup> akikről annyit mindenesetre érdemes följegyezni, hogy (ha csak Utrechtben nem jártak előbb) a holland egyetemek előtt látogattak el a szigetországba, alighanem egyenesen Hamburgból vagy Danckából idehajózva. A Körmendiéket illető feltételezést igazolta a Sidney Sussex kollégium két számadáskönyve, amelyek közül a *Master's Account Book*-ból kitűnik, hogy 1663 augusztusának elején „Peter Keormendi”, „Stephen Szécsi” és „Andrew Baicsi” segélyben részesültek.

Az 1663/64-es tanévhez tartozik Nadányi János cambridge-i látogatása is. Nadányiról, aki hosszú éveken át tanult Hollandiában, eddig is tudtuk, hogy nevelője Enyedi R. Gáspár társaságában járt Angliában – ő is vessel üdvözölte Jászberényi P. Pál 1663 végén Londonban kiadott latin–angol nyelvkönyvét.<sup>27</sup> A *Florus Hungaricus*, a magyar történelem latin nyelvű áttekintésének ifjú szerzője véleményünk szerint több ízben is járt Angliában, hiszen ha Enyedi Gáspár 1662 elején Claphamből keltezi üdvözlő versét Jászberényi Pálhoz, valószínű, hogy Nadányi János, akinek hollétééről 1660 eleje és 1663 májusa között eddig semmi fogalmunk nem volt,<sup>28</sup> már ekkor Angliában tartózkodott. Azt viszont adatszerűen bizonyíthatjuk, hogy a *Florus Hungaricus* 1663 nyarán történő amszterdami megjelenése után Nadányi csakhamar áthajózik Angliába: 1663 augusztusában már Londonból köszönti Körmendi Pétert.<sup>29</sup> Itt művének angolra fordítását szorgalmazta, s annak 1664-es kiadását készítette elő; Cambridge-ben alighanem csak látogatóban járt, nem töltött ott hosszabb időt. 1664. I. 12-én kapott segélyt a Sidney Sussex College-től, s feltételezzük, hogy ő volt az a rejtélyes „Mr. Damsy, a Hungarian Gentleman”, aki körülbelül ugyanebben az időben nagyobb összeget vett fel a Trinity College pénztárában, feltehetően a hazautazás költségeire. Rajta kívül még két magyar keresi fel 1664 nyarán Cambridge-et: Samarjai (Samareus) Sámuel és Száki Ferenc. A Trinity College ad segélyt mindkettejüknek, de Samareus még két másik kollégiumhoz (King's, Christ's) folyamodik alkalmi segélyért, s mint a számadáskönyvek tanúsítják, sikerrel. Ez a felsőmagyarországi lelkész hosszabb ideig élt Angliában: amikor 1664 áprilisában beadvánnyal fordult a londoni holland egyházhoz, arra hivatkozott, hogy pénzforszási elapadtak, („a Fejedelem és patrónusai halála miatt nem kapott pénzt a holland egyetemeken eltöltött öt év alatt”), hogy szülővárosát, Érsekújvárt elfoglalták a törökök, s mivel még nem tud angolul, nehéz megfelelő kereseti forrást találnia.<sup>30</sup> Ezután látogatott el Cambridge-be és utána még legalább három évig Londonban élt, amint azt 1667. október 7-i bejegyzése Mezőlaki János albumába bizonyítja.<sup>31</sup>

Ami az igen művelt Száki Ferencet illeti, ő úgyszólván földije volt Samarjai-Samareusnak – Somorján született 1636 táján. Sárospataki tanulás után ment külföldre; Hollandiában Utrechtel kezdve megjárta a legtöbb egyetemet, s végül 1667-ben Harderwijkben szerzett teológiai doktorátust. Angliai tartózkodása már eddig is ismeretes volt a *Lachrymae Hungariae*-ben megjelent latin verse kapcsán,<sup>32</sup> de e sorok írója is rámutatott egy cikkében arra, hogy Száki 1664–65-ben a southwicksi Norton család háziitanójaként működött.<sup>33</sup> Neve a Trinity kollégium számadáskönyve-

<sup>25</sup> ZOVÁNYI, *i. m.* 346., de sajtóhiba folytán 1665 helyett itt 1685 szerepel Köpeczi tanárkodásának kezdeti dátumaként.

<sup>26</sup> Bejegyzésük a Körmendi-albumban, cambridge-i keltezéssel: fol. 132 és 121/v.

<sup>27</sup> *A Fax nova linguae latinae*-ről van szó, ami már 1664-es évszámmal került forgalomba.

<sup>28</sup> Vö. HERPEL, *Adattár* . . . III. 397.

<sup>29</sup> Körmendi-album, fol. 53.

<sup>30</sup> HESSELS, *i. m.* 2503–04.

<sup>31</sup> OSZK (Bp.) NS Duod. Lat. 108, fol. 166/v.

<sup>32</sup> Vö. ItK 1975.2, 218–225.

<sup>33</sup> *XVII. századi hungarikák az oxfordi Bodley könyvtárban*. MNemzet 1978. VII. 9-i számában.

vében mindössze azt jelzi, hogy mielőtt Nortonékhoz került volna, Samareus társaságában Cambridge-be is ellátogatott. Később Németországban telepedett le, Nürnbergben élt 1676-ban, de még 1694-ben is van róla nyom Kassel városából, ahol Bethlen Mihály akadt vele össze.<sup>34</sup>

A következő névvel szereplő két magyar 1666 kora nyarán bukkan föl a King's College számadáskönyvében. Liszikai Pap Andrásról és Komáromi K. Andrásról van szó, akiknek angliai látogatására eddig is lett volna bizonyíték a londoni holland egyház levelezésében, csak hogy J. H. Hessels több évtizeddel félredatálta időpont nélküli, de szinte bizonyosra vehetően 1666-ban benyújtott kérelmeket anyagi támogatásért.<sup>35</sup> Liszikai Pap Andrásék 1665. VIII. 10-én egyszerre iratkoztak be Leidenben, s utána feltehetőleg együtt jöttek át – valamikor 1666 folyamán – Angliába; a cambridge-i látogatás után újra Leidenben, illetve Utrechtben találjuk őket, ahol is Komáromi Heidanusnál, Liszikai pedig Voetiusnál disputál.<sup>36</sup> Bennük gyanítjuk azt a két magyart is, aki név megjelölése nélkül, de ugyancsak 1666-ban alkalmi támogatást kap a Christ's, illetve Trinity kollégiumokban.

Az a két magyar peregrinus, aki 1667 nyarán jelentkezik a King's College-ban, eléggé hasonló nevet visel, ezért az írnok nem sokat teketóriázik, hanem „Michaeli et Andraei Satmar”-t ír be a *Mundum Book*-ba. Úgy hisszük, ez a bejegyzés Szatmárnémeti Mihályra és Szatmári Andrára vonatkozik. A két magyar ugyanis egyszerre matriculált Franekerben (1664. május 23.) és később Leidenben (1666. április 12.), s így több, mint valószínű, hogy az angliai útra is együtt szánta el magát. Kettejük közül Szatmárnémeti Mihály az idősebb, már tokaji rektorkodás után, huszonhat éves fejjel vág neki a peregrinációnak. Hollandiai tanulás és az angliai kirándulás után még meglátogatta az idős Comeniust Amszterdamban,<sup>37</sup> egyike azoknak, akik könyvet visznek Comeniustól Sárospatakra. Szatmárnémeti kolozsvári lelkészként fejezte be pályafutását. Barátjáról, Szatmári Andrásról kevesebbet tudunk, bár fennmaradt (a Székely Nemzeti Múzeum kéziratárában) peregrinációs albuma, de ebben az utolsó bejegyzés 1666 szeptemberében, Amszterdamban kelet, tehát még angliai útja előtt.<sup>38</sup>

1668 nyarán két olyan magyar érkezik Cambridge-be, akiket (alighanem jó ajánlólevelek hatására) az egyetem szinte habozás nélkül felkarol. Mezőlaki Jánosról és Szilágyi Györgyről van szó, akik közül Mezőlaki hamarosan, Szilágyi pedig azonnal le is telepszik Angliában. A King's College-on kívül kapnak segínyt a Christ's-től is; Szilágyi mindkét esetben teljes névvel szerepel, noha az egyszer „Szilagi”, egyszer meg „Tzylagus” lesz, és szinte biztosra vehetjük, hogy az a „magyar tudós”, akinek a Christ's kollégium 1668 júliusában „a többi kollégium példáját követve” nagyobb összeget utal ki, Mezőlakkival azonos. Lehet, hogy ekkor még valóban haza kívánt térni Magyarországra (a King's számadáskönyvének bejegyzése szerint „in patriam redeunti”), de ehelyett több, mint egy évre Londonban ragadt, majd újabb 1670-es hollandiai látogatása és több disputációja után 1671-ben visszatért Angliába, hogy itt éljen egészen haláláig.<sup>39</sup> Mezőlaki egyébként az 1680/81-es tanévben újra fölkereste Cambridge-et, s ekkor több kollégiumtól (King's, Christ's, Trinity) sikerült nagyobb pénzösszeget (2–2 font sterlinget) szereznie. (A külföldi peregrinusoknak kiutalt segély összege a század hetvenes éveiben még 10 shilling körül mozgott, s nem valószínű, hogy a pénzromlás következtében nőtt volna meg ilyen tetemesen az 1681-ben Mezőlakinak adott összeg.)

Szilágyi, akiből később „Georgius Sylvanus” néven sikeres klasszika-filológus, latin és görög szerzők angliai népszerűsítője lett, 1668 nyarán érkezett Cambridge-be, s itt legalább egy, de valószínűbb, hogy több trimesztert töltött: a Christ's pénztára mindenesetre 1668 novemberében utalt ki számára segínyt, s nem lehetetlen, hogy a rektortól kapott levelével csak a következő év tavaszán jelentkezett más kollégiumoknál, amely esetben ő lenne az a magyar, akit az Emmanuel College-ban

<sup>34</sup> Bethlen Mihály útinaplója. 114.

<sup>35</sup> HESSELS, i. m. 2933.

<sup>36</sup> Vö. RMK III: 2341 és 2400.

<sup>37</sup> HERPEI, *Adattár* . . . III., 412.

<sup>38</sup> *Ibid.*, 392.

<sup>39</sup> Lásd dolgozatomat az ItK 1984. 5–6. számában.

segélyeznek 1669 márciusában. Szilágyi György később Londonban telepedett le, ahol 1694-ben Bethlen Mihály is több ízben találkozott vele.<sup>40</sup> Szilágyi-Sylvanusnak rengeteg kiadványa jelent meg 1676 és 1702 között, amelyek közül sok elkerülte a *Régi Magyar Könyvtár* összeállítóinak a figyelmét; sőt, érdekes módon egyes munkáit a XVIII. században, sőt még a XIX. század elején is újranomták! Kevés külföldre szakadt magyar tudós volt korábban akkora sikere, mint neki.<sup>41</sup>

1670-ből és 1671-ből három magyar neve maradt fenn a *Mundum Books* kiadási rovataiban. 1669 őszén Losonci István kapott a King's College-től segélyt. Ha azonos az 1670. szeptember 9-én Franekerben beiratkozott Losoncival, akkor vagy Erdélyből egyenesen Angliába utazott, vagy pedig (s ez a valószínűbb) első külföldi állomása Utrecht volt, ahol a magyarok gyakran elmulasztották nevük beírását az anyakönyvbe. Az utána következő peregrinusok, Szigeti György és Varsányi Dániel talán még Leidenben ismerkedtek össze, ahol mindketten 1669 május–júniusában matrikuláltak a teológián. Miután más holland egyetemeket is végiglátogattak, angliai útjukat alighanem hazatérésük előtti „jutalomutazásnak” szánták; miután hazatértek, Varsányi Felső-Magyarországon, Szigeti pedig a többi közt Huszton és Máramaroszigeten lelkészkedett. Zoványi, aki mindkettőt számon tartja, angliai látogatásukról nem tud.<sup>42</sup> Cambridge-ben 1671 őszén jártak, ekkor vettek fel segélyt a King's-ben, de az sem lehetetlen, hogy ők voltak az a két magyar is, akik 1672 márciusában, már a Vice-Chancellor ajánlólevelének köszönhetően kapott pénzt a Christ's kollégiumtól – ez esetben két trimesztert kellett tölteniük az egyetemi városban.

Már 1672 őszén megjelenik Cambridge-ben az a (felszentelt lelkész) Tolnai Mihály, akit később Bethlen Mihály emleget a kensingtoni „Tolnai uram”-ként útinaplójában.<sup>43</sup> Itt van már szeptemberben, amikor a Christ's College-től, és októberben, amikor a King's jóvoltából vesz fel segélyt, de ő lehet az a meg nem nevezett magyar is, aki előtt 1672 második felében a Jesus College is megnyitja egyébként szűkös erszényét. Tolnai cambridge-i tartózkodásával kapcsolatban fennmaradt egy érdekes levél, amit Thomas Page, a King's Fellow-ja, s később igazgatója írt William Sancroftnak (aki ekkoriban még csak a Szent Pál székesegyház dékánja volt).<sup>44</sup> Page megírja, hogy Tolnai Oxfordból jött át a másik egyetemre, tisztességes magaviseletű, jó erkölcsű férfiú, aki senki mással nem óhajt megismerkedni, csak Sancrofttal. A levél hangvételéből, s annak feltételezhető fogadtatásából arra következtetünk, hogy Tolnai Mihály később talán éppen Sancroft segítségével kapott állást Kensingtonban, ahol hosszú éveken át latin nyelvre oktatta az angol gyermekeket.<sup>45</sup> Magyarországra tudomásunk szerint többé nem tért vissza, s mint azt sikerült kinyomoznom, 1703 novemberében halt meg a London melletti Kensington falucskájában, itt temették el 1703. november 30-án. Ő lenne az a „rejtélyes” Tolnai Mihály, akit Herepei Tolnai Szabó Mihály kuruc prédikátorral, a „Szent Had” szerzőjével próbált azonosítani,<sup>46</sup> de aki kétségkívül más személy. Jóllehet Tolnai Szabó Mihály is látogathatta „a belgiomi académiákat”, a későbbi kensingtoni latintanárról Tolnai Mihály lehetett az, aki 1671-ben Groningenben disputált, s innen csakhamar ifj. Tarczali Pál társaságában áthajózott Angliába.<sup>47</sup>

A következő években csökken a cambridge-i magyar kérelmezők száma. 1674-ből mindössze egy Zombori György nevű magyarról tudunk, akinek az év őszén utaltak ki kisebb pénzösszeget a King's College-ban. Zombori orvosnak készült, s ezen a fakultáson matrikulált a franekeri és a leideni egyetemen, noha egyik helyen sem maradt hosszabb ideig. (Leideni beiratkozásának dátuma 1674. május 5-e, „G. Sonburgh nobilis Hungarus” név alatt). Lehetséges, hogy ő az a Zombori

<sup>40</sup> BETHLEN Mihály, *i. m.* 90, 95, 101.

<sup>41</sup> Újabb Jankovics József foglalkozott vele egy cikkében: MKsz 1981. 4. 322–326. s e sorok frójának jelent meg róla írása a szegedi Acta-ban. G. Gy.: Szilágyi-Sylvanus: Magyar klasszika-filológus a XVII. századi Apácán. = Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historiae litterarum Hungaricarum. Szeged 1985. Tom. XXI. 111–119.

<sup>42</sup> ZOVÁNYI, *i. m.* 600, 677.

<sup>43</sup> BETHLEN Mihály, *i. m.* 87 et al.

<sup>44</sup> Az oxfordi Bodley könyvtárban, jelzete: MS Tanner 43, fol. 41.

<sup>45</sup> Vö. KAPOSI Sámuel, *Omniarium* (1695), 217. jegyzet (Mikrofilmje a szegedi egyetemen.)

<sup>46</sup> HEREPEI, *Adattár* . . . III. 439–440.

<sup>47</sup> Vö. RMK III: 2560.

György, akit tíz évvel később egy leideni magyar teológus mint „megyaszói papot” emleget.<sup>48</sup> Utána 1675 őszén az erdélyi Kolosvári István következik, aki a King's College mellett még legalább három kollégium ajtaján zörget segélyért, s mivel jó ajánlólevéllel szedegeti össze a pénzt, a végén alighanem szép összeggel tér vissza Hollandiába. (Egyedül a Trinity kollégium £2-0-0-tal ajándékozta meg.) Tíz évvel később Kolosvári István már mint enyedi professzor hivatalos megbízatással járja meg újra Angliát; bár utóbbi látogatásáról fennmaradtak levelei, korábbi cambridge-i tartózkodásáról vagy tanulásáról nem voltak eddig adataink. Az Emmanuel College számadáskönyve szerint ott már 1675. augusztus 8-án megfordult, s mivel a Christ's College-ban csak ugyanez év október 16-án jutott pénzhez, több mint két hónapot, ha nem egy teljes trimesztert kellett töltenie a Cam folyó partján.

Bár 1678 elején a Christ's College-ban feltűnik egy „Ramsy úr”-nak titulált állítólagos magyar, akit London püspöke ajánlott a cambridgeieknek, egy pár évvel későbbi bejegyzés ugyanerről az emberről tisztázza, hogy itt nem magyarról, hanem litvánról van szó – aki véleményünk szerint azonos a még 1671-ben Franekerben „Thomas Ramsey” néven beiratkozott königsbergi illetőségű protestáns lelkésszel. A következő évben viszont egy valódi magyar jár itt: Hodosi Sámuel, a későbbi dunántúli református püspök. Hodosi huszonöt éves fejjel, utrechti tanulás után szánta rá magát az angliai útra, amelynek során London mellett meglátogatta Oxfordot és Cambridge-t is. Albumának bejegyzései szerint hozzátétlenül 1679. március 9. és 21. között tartózkodott Cambridge-ben.<sup>49</sup> Bár a Christ's College számadáskönyve nem ad pontos tájékoztatást a segélynyújtás időpontjáról, annak valamikor 1679 márciusában kellett történnie; április végén Hodosi már minden valószínűség szerint elhagyta Angliát, hiszen 1679. április 17-én egy londoni magyar bejegyző így írt: „Ita comitabatur Dominum Hodosi popularem jam jam ab Anglia abiturientem in dulce solum Hungariae”.<sup>50</sup>

Mint már korábban említettük, az 1680/81-es tanévben Mezőlaki János visszatért Cambridge-be, ahol néhány hónap alatt több kollégiumtól kapott segélyt, hol mint magyar, hol mint „erdélyi”. S végül egy újabb török fogoly jelentkezik – Horváth János, aki 1685 nyarán több cambridge-i kollégiumban kapott adományt, „Oxford és a többi kollégium példáját követve”, indokolja egy elég csekély összeg kiutalását a Christ's College számadáskönyve.<sup>51</sup> Horváth volt az utolsó, aki a XVII. századi Cambridge-ben anyagi támogatásra szoruló magyarként megfordult, jöllehet ő biztosan nem a tudományok kedvéért talpalta végig az egyetemi város utcáit. A fenti adatok alapján mégis élénknek mondhatjuk azt a kapcsolatot, amely a hollandiai egyetemeken tanuló magyarok és Anglia egyik legrégebbi egyeteme között ebben az évszázadban kialakult, azt az angliai magyar peregrinációt, amihez fogható egészen a huszadik századig nem találunk.

Gömöri György  
(Cambridge)

**Blumauer Aeneis-travesztiájának magyar fordításai**  
Adalékok, helyesbítések, további nyitott kérdések

*Blumauer és fő műve magyar és osztrák megvilágításban*

Nem vagyok irodalomkutató, még kevésbé történész. Most mégis egy olyan tárgykörrel szeretnék beszélni, amely e társadalomtudományi diszciplínák körébe vág. Ennek kérdései ugyanis igen régóta foglalkoztatnak, s összegyűlt anyagom, ha nem is teljes, megérdemli, hogy közöljem.

Kezdő tanár koromban a balassagyarmati múzeum könyvtárának gazdag anyagából főleg a felvilágosodás és a reformok korának irodalmi alkotásaival foglalkoztam. E művek és szerény, inkább

<sup>48</sup> RMK III: 3446.

<sup>49</sup> OSZK, oct. Lat. 777, fol. 27 és 43–44.

<sup>50</sup> Almási Péter bejegyzése, fol. 59/v.

<sup>51</sup> Vö. „J. Hervat” és Ludwig Lemell” latin levelét William Sancroft-hoz „praying for a brief for the ransom of Hungarian captives in Turkey”, Bodley könyvtár, MS Tanner 31, fol. 25 l.